

UNIVERSITATEA „BABEȘ - BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
CATEDRA DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

ARTA SCULPTURALĂ ÎN DACIA POROLISSENSIS

Rezumatul lucrării

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC
PROF. UNIV. DR. NICOLAE GUDEA

DOCTORAND
ZĂGREANU RADU IUSTINIAN

CLUJ – NAPOCA
2014

Cuprins

VOLUMUL I

I. Introducere pag. 3-15

1. Scopul și limitele lucrării pag.3-6
2. Stadiul cunoștințelor despre subiect pag.6-9
3. Metode de lucru pag.9-14

II. Arta provincială romană în secolele II-III pag. 15-28

1. Fondul autohton pag.15-17
2. Arta clasică greco-romană pag.17-22
3. Provincializarea..... pag.22-28

III. Scurtă istorie a provinciei Dacia Porolissensis..... pag. 29-43

1. Teritoriul și organizarea. Structura așezărilorpag.29-37
2. Istoria politică pag.38-40
3. Economia și ramurile ei pag.40-41
4. Populația pag.42
5. Implementarea religiei romane pag.42-43
6. Știința, arta, meseriile pag.43

IV. Arta provincială în Dacia Porolissensis pag.43-158

1. Arhitectura pag.44-122
2. Sculptura pag.122-158

V. Arta sculpturală pag. 159-712

1. Arta votivă pag.159-318
2. Arta funerară pag.319-590
3. Arta laică pag.590-648
4. Trăsături caracteristice, stil și simbolistică pag.648-672
5. Ateliere pag.672-712

VI. Concluzii pag.712-720

VOLUMUL II - Corpus al monumentelor sculpturale

I. Catalogul monumentelor votive pag. 2-200

II. Catalogul monumentelor funerare pag. 200-485

III. Catalogul monumentelor laice pag. 485-675

IV. Abrevieri pag. 676-677

V. Abrevieri tehnice pag. 678

VI. Bibliografiepag. 679-743

VOLUMUL III

Planşepag. I-CCLXIX

Cuvinte cheie: artă sculpturală romană, monumente votive, monumente funerare, monumente laice, Dacia Porolissensis

Obiectul acestei lucrări îl reprezintă monumentele sculpturale în piatră din Dacia Porolissensis, din momentul creării provinciei în timpul împăratului Hadrian, până la abandonarea ei sub Gallienus sau Aurelianus. Din aceste așezări provin un număr însemnat de monumente sculpturale în piatră (aproximativ 1000). Ele se lasă clasificate în următoarele grupe: arta onorifică - plăci ce provin de la construcții, baze de statui onorifice, altare onorifice; arta votivă: statui, statuete, reliefuri votive, altare cu inscripție votivă, altare anepigrafe; arta funerară: altare, baze, monumente în formă de pilastru, stele, aedicule, părți constructive ale monumentelor în formă de altar, aedica sau pilastru (blocuri, coronamente piramidale și dreptunghiulare, alte părți constructive), medalioane, coloane funerare, plăci, sarcofage, coronamente (lei funerari, sfînși funerari și conuri de pin); elemente arhitectonice – baze de coloane, fusuri de coloane, capiteluri, arhitrave, frize cornișe, ancadramente, postamente.

Datorită faptului că majoritatea acestora s-au păstrat doar ca părți individuale, aceasta a condus la o serie de dificultăți de terminologie și tipologie. Acestea au fost expuse pe larg la descrierea și tipologizarea grupelor de monumente. O altă dificultate a provenit din faptul că doar puține monumente provin din săpături arheologice. Cele mai multe sunt descoperiri întâmplătoare, la care locul de descoperire este rar cunoscut. Săpăturile arheologice în necropolele Daciei romane sunt foarte puține și la o scară redusă, iar până în prezent nu știm cum erau expuse aceste monumente în cadrul necropolelor, de exemplu, cum arăta o stradă sau o incintă funerară. Unele piese sunt cunoscute doar din manuscrise, unele fără loc de descoperire, material sau dimensiuni precizate. Pe baza analogiilor cu monumente asemănătoare din alte provincii, propunem și câteva încercări de reconstituire și posibilități de expunere a monumentelor. Acolo unde s-a putut, am încercat o refacere grafică cu ajutorul calculatorului, asumându-mi o marjă de eroare probabilă, dar considerând că acest demers poate fi util pentru interpretarea și încadrarea tipologică a monumentelor luate în discuție. Totodată, am încercat să găsec analogii cât mai elocvente pentru piesele luate în discuție raportându-mă la situația din provinciile învecinate, acolo unde se impunea acest lucru. Am folosit statistica, dar numai orientativ, din moment ce unele categorii de monumente cuprind doar trei-patru exemplare și orice nouă descoperire ar putea schimba substanțial datele problemei.

Lucrând cu un număr extrem de mare de monumente sculpturale lucrarea a atins un număr important de pagini, de aceea a trebuit să o structurez în trei volume diferite, pentru a putea fi parcursă cursiv. Astfel am divizat-o în trei volume primul dintre acestea constituind textul propriu-zis al tezei, al doilea volum constituind corpusul tuturor monumentelor analizate iar cel de al treilea volum conținând planșele lucrării. Primul volum l-am divizat în șase capitole fiecare tratând câte un subiect aparte: I. Introducere; II. Arta provincială romană în secolele II-III; III. Scurtă istorie a provinciei Dacia Porolissensis; IV. Arta provincială în Dacia Porolissensis; V. Arta sculpturală; VI. Concluzii. Al doilea volum l-am împărțit în funcție de conținutul acestuia tot în șase capitole ce cuprind: I. Catalogul monumentelor votive; II. Catalogul monumentelor funerare; III. Catalogul monumentelor laice; IV. Abrevieri; V. Abrevieri tehnice; VI. Bibliografie. Cel de al treilea volum conține cele 269 de planșe ale lucrării.

Capitolul I (Introducere) cuprinde aspecte generale privind subiectul și modul de realizare a lucrării. În scrierea acestei lucrări am resimțit lipsa unor monografii artistice ale monumentelor de artă sculpturală de pe teritoriul Daciei romane, deși preocupări pentru aceste monumente au existat mereu. Din păcate, mult prea des, un număr mai mare sau mai mic de monumente au fost publicate disparat, în diverse reviste de specialitate. Ne-a lipsit deci un model, fie el din țară sau din străinătate. Majoritatea monografiilor artistice care se bazează și pe analiză, nu doar pe catalog, se referă la un anumit tip de monument și nu la totalitatea monumentelor dintr-un anumit loc. Perioada studiată este cea a ocupației romane din Dacia Porolissensis ce cuprinde intervalul 119 - 275 p. Chr., de când provin toate monumentele sculpturale incluse în lucrare de față. Limitele practice au fost determinate de diferite cauze: - provincia Dacia Porolissensis nu dispune la ora actuală de un corpus de inscripții atât de necesar pentru studierea monumentelor sculpturale și din punct de vedere al textului epigrafic precum și al funcționalității acestuia; - multe monumente au dispărut, iar la unele ni s-a păstrat doar transcrierea câmpului lor epigrafic sau o scurtă descriere, la altele avem doar fotografii sau sunt unele doar menționate lacunar. În acest caz am optat a utiliza doar acele monumente care pot fi analizate corespunzător, ex. acolo unde câmpul epigrafic prezenta o dispunere ce se aseamănă cu dispunerea normală ce apare pe un anumit tip de monument, nu am ezitat să reconstitui monumentul și să-l încadrez în diferite tipologii asumându-mi o marjă de eroare; - am apelat la reconstituirea pe calculator a anumitor piese sau am încercat să propun diferite reconstituiri pe care mi le asum; - dintre toate centrele luate în considerare singurul la care nu am reușit să vad materialul analizat în lucrare decât foarte puțin a fost Potaissa, de aceea aici e foarte probabil să se fi strecurat anumite greșeli, pentru că muzeul local s-a aflat mult timp în renovare, iar accesul la aceste piese a fost practic imposibil; - sursele bibliografice au fost și ele limitate la ceea ce am putut găsi în bibliotecile din Transilvania. Un studiu de asemenea anvergură încă nu s-a făcut pentru vreo provincie din Dacia, iar lucrarea de față reprezintă un travaliu extrem de complex, acoperirea completă a tuturor elementelor componente ale artei sculpturale romane în piatră din Dacia Porolissensis nu este o misiune destul de ușoară. Astfel, cred că anumite inexactități sau greșeli, care sperăm că nu sunt foarte importante, pot apărea pe parcursul lucrării, lucrarea fiind un studiu perfectibil pe viitor.

Un prim pas l-a constituit consultarea și verificarea tuturor surselor bibliografice disponibile, deoarece astfel am putut face un *corpus* al monumentelor care se mai pot găsi în colecțiile muzeale din arealul cercetat, fiind știut faptul că un număr mare de piese s-au pierdut. Alături de informațiile culese din bibliografie, pentru definitivarea modelului de descriere și studiere a monumentelor, o mare importanță și eficacitate a avut experiența deprinsă în timpul perindărilor făcute în diferitele muzee, unde am avut șansa de a vedea pe viu aceste monumente și a observa unele deficiențe ale publicărilor anterioare. În plus am reușit identificare unui număr însemnat de piese inedite, unele dintre ele încadrate greșit din punct de vedere cronologic. Nu în ultimul rând am putut constata starea de conservare a fiecărui monument în parte. A fost necesară uniformizarea descrierilor deoarece fiecare autor a avut stilul propriu de prezentare, uneori chiar la același autor observându-se modificarea concepției de prezentare ca urmare a evoluției cercetării.

Pornind de la tipologiile propuse de bibliografia mai veche am încercat să determin dacă acestea mai sunt aplicabile la nivelul actual, iar acolo unde am crezut de cuviință am propus tipologii noi, mai actuale. Trebuie subliniat faptul că pentru monumentele sculpturale din Dacia Porolissensis s-a operat în general cu tipologii generale aplicabile la nivelul întregii Dacii. Analiza amănunțită mi-a sugerat că nu totdeauna acestea sunt aplicabile, apariția unor particularități obligându-mă să reconsider și să regândesc anumite încadrări tipologice. Criteriul

cel mai important urmat a fost stabilirea tipului de monument sculptural și funcționalitatea fiecărui monument în parte.

Fiind un subiect extrem de interesant am considerat important să apelez și la câteva metode de cercetare ceva mai noi pentru studiere artei antice în general, adică arheologia experimental și studii petrografice. Cred că aceste două metode au fost de real succes, ele ajutându-mă extrem de mult în momentul redactării textului final al lucrării.

Pentru lucrarea de față am întreprins o serie de descinderii în localitățile unde există aceste cariere și de unde am cules informații, am fotografiat locurile de extracție și în unele cazuri am luat probe pentru analize petrografice.

Capitolul II face o scurtă analiză asupra artei romane provinciale din sec. II – III p. Chr. De existența unui fond autohton în arta sculpturală a Daciei Porolissensis deocamdată pare neverosimilă. Cele așa zise elemente vestimentare de pe monumentele funerare, interpretate ca fiind dacice au fost lămurite, acestea fiind interpretate greșit, fiind de fapt costume specifice populațiilor colonizate în noua provincie creată. Cultura dacică nu a atins un nivel în care creațiile artistice să fie una dintre preocupările importante ale societății. Datele puține pe care le cunoaștem despre religia dacică și modul de exprimare artistică al acesteia, ne împiedică în a înțelege cât de importantă era reprezentarea figurativă în religia dacică. Probabil caracterul „popular” al religie autohtonilor nu impunea existența unor manifestări de cult spectaculoase de genul templelor sau sanctuarelor, după cum a fost cazul elitelor care dispăruseră odată cu clasa sacerdotală. Totuși nu excludem faptul ca unele reprezentări să conțină elemente specifice lumii dacice, dar care încă nu au fost sesizate. Mult mai probabilă ni se pare manifestarea acestor influențe în arta plastică și în artele minore, unde motive ornamentale sau stilistice să se fi perpetuat. Istoria artei romane încearcă să pună în valoare, nu numai creațiile de pe pământul italic dar și cele realizate în timpul dominației romane în toate provinciile Imperiului, din trei continente: Grecia, Asia Mică, Siria, Africa romană și Egipt, din Galia, Britania, Germania și regiunile dunărene. Originea diversă a populațiilor intrate în compoziția Imperiului Roman, tradițiile lor culturale diverse, capacitatea fiecăreia de a asimila spiritul civilizației romane, au determinat o reevaluare permanentă a aportului romanilor, încât arta romana privită în totalitatea ei păstrează adeseori amprenta spiritului, a concepției, a stilului artistic al acestor populații. Romanii nu au avut un gust spontan autentic și profund pentru artă. Apreciau arta, erau admiratori și practicanți ai acesteia, dar nu ca artă, ci mai mult ca tehnică. Ei vedeau în produsul artistic un artefact meșteșugăresc, nu o creație a spiritului, în disprețul acesteia pentru rodul muncii manuale comparat cu cel al gândirii, al inteligenței, singurul definitiv al condiției umane. Plăcerile gratuite ale artei, le considerau o frivolă derogare de la tradiționala austeritate, iar arta o vedeau utilă ca un mijloc de educație civică, un instrument politic și un mijloc de propagandă națională care glorifica evenimentele militare și politice. Pragmatismul funciar al vieții lor făcea din creația artistică un mijloc menit să înfrumusețeze viața zilnică, un prilej de delectare a gustului, astfel că din preocupările lor nu putem afla nimic în sensul percepției și sensibilității moderne, ei lăsându-ne doar aprecieri rudimentare despre operele cu care se înconjurau sau își decorau locuințele, edificiile publice și de cult. Romanizarea nu se reduce doar la răspândirea și însușirea limbii și scrisului latin, ci este, de fapt, un fenomen istoric cu implicații mult mai largi. Romanizarea înseamnă adoptarea modului de viață roman în toate domeniile, de la instituțiile romane la spectacole în amfiteatre și de la limba latină ca mijloc de comunicare, la credințe, obiceiuri și costum.

Una dintre expresiile concrete ale romanizării în Dacia, o constituie arta provincială. În cadrul ei se poate sesiza îmbinarea dintre elementele clasice greco-romane și cele autohtone.

Arta provincială nu este o reîntoarcere la primitivism, ci modul de exprimare a unor concepții artistice noi și ea constituie, poate aspectul cel mai original al artei romane. Rezultată în cele mai multe cazuri din îmbinarea fondului vechi autohton, cu influențele clasice, arta provincială are trăsături comune pe întreg teritoriul imperiului roman, dar cu manifestări specifice, în funcție de fondul existent. Manifestările artistice sesizate la nivelul provinciei Dacia o înscriu în rândul provinciilor în care domină arta provincială. Pe teritoriul provinciei nu a existat o artă care să producă capodopere echivalente cu cele din peninsula italică sau alte părți ale imperiului. În Dacia a existat o artă cu manifestări asemănătoare cu arta celorlalte provincii, iar influențe și „împrumuturi” din alte provincii sunt ușor sesizabile. Monumentele funerare sau votive, fie ele cât de rudimentare, fac și ele parte din arta provincială romană, chiar dacă nivelul acestei arte nu este prea înalt în comparație cu arta clasică romană. Această influență artistică exercitată de provinciile romane vecine este evidentă, însă se pot sesiza anumite forme specifice de monumente sculpturale care sunt executate în officinele locale. Aceste influențe artizanii pietrari ai provinciei le-au îmbinat de multe ori într-o manieră aparte.

Capitolul III constituie o scurtă analiză asupra istoriei provinciei Dacia Porolissensis. Dacia Porolissensis este atestată documentar în anul 122, provincie desprinsă din nordul Daciei traiane, dar este foarte probabil ca provincia Dacia Porolissensis să fi fost creată tot în 118, concomitent cu organizarea Daciei Superior și Daciei Inferior sau foarte curând după organizarea acestor două provincii, prin 118-119 p. Chr. Granița provinciei Dacia Porolissensis pornea din valea Crișului Repede, de la castrul de la Bologa, de unde continua printr-un șir de castre până la Porolissum, cel mai important punct strategic din nordul Daciei, apoi granița urmărea în general linia Someșului cu castrul de la Cășeiu și cel de la Ilișua, iar apoi prin cel de la Orheiul Bistriței se făcea trecerea spre Dacia Superior. Apogeul pentru provincia Dacia Porolissensis și Dacia în speță o constituie epoca Severilor. Dacia Porolissensis constituia un scut pentru întregul sistem al defensivei dunărene. Organizarea teritoriului în Dacia Porolissensis este puțin cunoscută. Municipiile și coloniile își delimitau teritoriile urbane, legiunea posedă un teritoriu propriu, *prata legionis*, cum se întâmpla și în cazul trupelor auxiliare. Statutul orașelor din Dacia Porolissensis implica astfel pentru colonia: - deși socotite cele mai favorizate, aveau de fapt autonomia limitată fiind copii fidele ale Romei și funcționează doar după legile romane; *municipia* – dispunea teoretic de dreptul de a-și da legi proprii, dar ele încercau să aplice legile și dreptul roman. Inscripțiile păstrate din Dacia Porolissensis consemnează câteva cariere și momente excepționale din viața magistraților și aristocraților locali. Fiecare oraș în parte avea în frunte un senat local, *ordo decurionum*, care aduna personajele cele mai avute și mai remarcabile din grupul social al aristocrației municipale ale provinciei. Administrația era asigurată de magistrați proveniți din rândul acestei aristocrații, aleși anual în funcții colegiale, care îndeplineau aceste atribuții fără a fi renumerați ca un folos pentru întreaga comunitate. Pe lângă acesta mai existau magistraturile civile și funcțiile sacerdotale. Pe baza descoperirilor arheologice putem presupune însă câteva ramuri importante ce au activat cum ar fi: prelucrarea fierului, exploatarea sării, prelucrarea metalelor neferoase, comerțul și agricultura. Chiar dacă în primul rând, în economia provincială a Daciei cererile de aprovizionare ale armatei se aflau pe primul loc, nevoile curente ale administrației oficiale, alături de asigurarea necesităților populației civile indiferent dacă era formată din localnici sau coloniști, au determinat organizarea formelor de activitate artizanală prin officine locale. Populația din Dacia Porolissensis, așa cum transpare din studiul izvoarelor epigrafice, este, în marea sa majoritate, alcătuită de coloniști, în primul rând cei aduși și stabiliți de către Traian și organizați și încetățeniți de către Hadrian, apoi din alte valuri successive de imigranți, veniți fie din inițiativă proprie, fie din ordinul împăraților care au domnit ulterior.

Numărul de persoane atestate este unul destul de consistent, peste 800, însă nu toate oferă informații privind originea etnică și a provenienței lor teritoriale. În cadrul provinciei cel mai important factor de răspândire a credințelor romane a fost armata.

Capitolul IV tratează problema artei provinciale romane în Dacia Porolissensis. Unul dintre segmentele civilizației romane care s-a manifestat în cadrul provinciei Dacia Porolissensis l-a constituit arhitectura. Aceasta privită global păstrează tipologia construcțiilor similare de pe întreg teritoriul Imperiului Roman. Cel mai bine aceasta se observă în cadrul orașelor. Cu certitudine regulile urbanismului roman au fost aplicate și în cele trei orașe ale provinciei: Potaissa, Napoca, Porolissum; cu anumite adaptări în funcție și de condițiile geografice. În demersul nostru de a trata manifestările arhitecturale din provincie ne-am oprit asupra a patru componente ale arhitecturii romane ce se regăsesc și în Dacia Porolissensis: arhitectura civilă, arhitectura religioasă, arhitectura militară și arhitectura funerară. Datorită unor situații speciale referitor la arhitectura civilă a provinciei Dacia Porolissensis informațiile cunoscute până azi sunt destul de puține, dat fiind faptul că în afară de orașul Porolissum, celelalte centre urbane sunt suprapuse de către orașe moderne, iar despre așezările rurale nu avem încă cercetări de mare amploare pe teritoriul provinciei, majoritatea acestora fiind necercetate arheologic încă. Vom lua în discuție doar datele cunoscute până la ora actuală, ne având pretenția de a realiza un studiu special privind arhitectura civilă a provinciei, ci ocupându-ne mai mult de elementele arhitectonice ce ni s-au păstrat, care provin de la construcții impozante ce odinioară existau în centrele urbane sau în așezările civile de pe teritoriul acesteia. Acolo unde avem informații concrete am tratat și problema unor *villa rustica* din provincie, cu mențiuni referitoare la arhitectura internă a acestora. Elementele principale ale unui oraș roman trebuie să fi existat și în centrele Daciei Porolissensis cu edificiile esențiale cum sunt forum-ul, termele, amfiteatrul, apeductele, zonele rezidențiale, necropolele. Despre așezările din jurul castrului din Dacia Porolissensis informațiile cunoscute sunt foarte puține, dat fiind lipsa unor cercetări arheologice sistematice, astfel încât nu ne putem rezuma decât la succinte remarci pentru fiecare castru în parte. Datele referitoare la termele orașelor și castrului provinciei Dacia Porolissensis cu excepția unor centre precum Potaissa, Ilișua, Romita, sunt foarte puține și multe dintre ele lacunare. Considerăm că o parte din acestea trebuie să fi constituit construcții bine realizate care să fi îmbinat plăcut elemente arhitectonice cu construcția propriu-zisă cu diferitele ei compartimentări în jurul a trei încăperi principale: *caldarium* (baie caldă), *tepidarium* (camera de baie caldă) și *frigidarium* (piscină pentru băi reci). Despre templele din Dacia Porolissensis studiile s-au concentrat doar pe acele edificii descoperite în urma cercetărilor arheologice cu un centru bine documentat, Porolissum. Celelalte așezări nu au deocamdată nici un templu cercetat în concordanță cu rigoriile științifice actuale. Referiri sau mențiuni privind posibilitatea existenței unor anumite temple au fost speculate în diferite articole, ce vor fi menționate la momentul oportun. Majoritatea au un plan simplu, rectangular cu una sau două încăperi. Un studiu recent reia problematica templelor de tip italic din Dacia ce prezintă o identitate etnică, dintr-o perspectivă lacunară în cercetarea românească, cea arhitecturală. Acest segment al arhitecturii romane apare în provincie în cadrul castrului militar. Din păcate din cauza cercetărilor dispartate nu avem o imagine clară privind arhitectura din interiorul tuturor castrului romane din provincie, unele fiind săpate intens, altele mai puțin. Din interiorul castrului avem puține descoperiri făcute în urma cercetărilor arheologice cu monumente ce provin din ansambluri arhitectonice, marea majoritate a pieselor nu s-au păstrat sau au fost distruse de către cei ce au reutilizat piatra în epoca modernă. Metoda analogică este cea mai potrivită, corelarea informațiilor legate de arhitectura militară din castrul provinciei Dacia Porolissensis cu acelea din castrul localizat în

provinciile vecinate sau mai ales în provinciile vestice ale Imperiului, în special Britania, este esențială în demersul reconstituirii vieții militare din Dacia și a detecta aspectele privind arhitectura clădirilor din interiorul castror. La momentul actual existența unor construcții arhitectonice cu rol funerar în Dacia Porolissensis poate fi doar bănuită. În afara descoperirilor recente de la Florești-Polus unde a fost identificată o incintă funerară, având o construcție funerară centrală sau cele de la Porolissum, unde au fost identificate elemente de incintă, dovezi privind existența unei arhitecturi funerare sunt foarte modeste. Există însă o serie de reliefuri cu vădit caracter funerar, unele inscripții sau elemente arhitectonice care se pretează a fi incluse în cadrul unor ansambluri funerare. Săpăturile arheologice nu ne sprijină nici ele prea mult, până în acest moment neavând o necropolă de pe teritoriul provinciei cercetată complet.

Referitor la sculptura de pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis am tratat în acest subcapitol problematica carierelor de piatră și a meșterilor lapicizi. Piatra constituie un element material de bază în lumea romană, utilizat la edificii publice, fortificații, drumuri, poduri, mausolee, monumente epigrafice și sculpturale etc. În toată bibliografia consultată rareori este menționată vreo analiză de laborator care să ateste proveniența certă a materialului litic. Majoritatea studiilor dedicate acestor monumente, nu precizau aspecte elocvente privind, calitatea și proveniența pietrei. Sunt specificate doar elemente, care privesc aspectul exterior al artefactului, departajarea făcându-se după culoare sau după compactitatea materialului. Lipsa unor cercetări sau observații speciale executate pe teritoriul fostei provincii Dacia nu înseamnă că exploatarea de piatră din epoca romană erau complet necunoscute. Am încercat să identific pe cât posibil existența unor prezumtive cariere de piatră de pe teritoriul fostei provincii romane Dacia Porolissensis. Am inclus în repertorierea făcută doar acele zone de exploatare a pietrei care prezintă elemente care să poată fi luate în considerare, atunci când se încearcă identificarea unor astfel de cariere, care să fi funcționat și în epoca romană. M-am bazat în special pe descoperiri arheologice care să se fi produs în apropierea acestor puncte sau uneori acolo unde aceste lipsesc pe baza analizelor petrografice făcute personal sau preluate din bibliografie. Pentru lucrarea de față am întreprins o serie de descinderi în localitățile unde există aceste cariere și de unde am cules informații, am fotografiat locurile de extracție și în unele cazuri am luat probe pentru analize petrografice. Documentația privind procedeele tehnice întrebuințate în perioada romană pentru deschiderea unei cariere, respective pentru desprinderea blocurilor din roca înconjurătoare, este sărăcăcioasă, în raport cu amploarea și intensitatea exploatarea. În descoperirile din castror auxiliare din Dacia Porolissensis sunt semnate astfel de unelte, însă atribuirea lor ca aparținând arsenalului unor meșteri piatrari poate fi doar prezumtivă. Singurul mod prin care acestea pot fi identificate doar pe baza analogiilor. Una din principalele unelte folosite de meșterii piatrari a fost dalta – *scalprum*, *tornus*, *caelum* – urmele acestei unelte apar pe aproape toate monumentele sculptate din Dacia. Cantitatea de piatră exploatată este greu de stabilit, dat fiind faptul că piatra din castror a fost reutilizată ulterior. Dovezile activității intense ale acestor meșteșugari ne este demonstrată de multitudinea monumentelor arhitectonice, epigrafice și sculpturale descoperite pe teritoriul provinciei. Ei sunt formatori de „gusturi” și mode la nivelul provinciei fiind cei care dezvoltă gustul pentru frumos al clienților lor. După cum am observat avem foarte puține informații privind persoana acestora, aceștia rămânând niște anonimi. Atelierele lor gravitau în jurul centrelor urbane și a castror auxiliare de unde veneau comenzile, dar nu excludem existența unor ateliere și în imediata apropiere a carierelor de piatră. Un criteriu clar de departajare a acestora era dat de îndemânarea și talentul unora dintre acești meșteri. Între meșter și beneficiar a exista mereu un raport de interdeterminare, este absolut

imposibil a putea identifica în ce măsură artizanul este un simplu executant al comenzii și în ce măsură dispune de „autonomie”, modelând el însuși preferințele beneficiarului.

Capitolul V tratează amănunțit problematica artei sculpturale romane din Dacia Porolissensis. Arta votivă s-a manifestat prin diferite tipuri de monumente sculpturale. O sursă esențială pentru identificarea evoluției religioase, sociale și militare a provinciei o constituie altarele votive. În Dacia Porolissensis numărul lor este extrem de semnificativ, ele predomină în special în mediul urban, unde existau și templele de cult, dar apar în număr semnificativ și în zona castrelor auxiliare. Din acest număr consistent de piese am inclus în acest studiu doar acele piese care sunt relevante în ceea ce privește elementele decorative ale acestora și am încercat să suprind acolo unde este posibil, semnificația acestora. Din provincie mai provin inscripții votive deosebite din punct de vedere epigrafic. Dintre acestea doar câteva monumente se mai păstrează întregi, iar altele doar fragmentar, multe fiind pierdute. Deoarece pentru celelalte nu avem alte informații decât câteva lacunare, privind locul de păstrare în secolul trecut, pe baza textului, considerăm că acestea pot să primească anumite atribuiri tipologice. O altă categorie a artei votive o constituie statuile și statuetele. O caracteristică a statuariei din Dacia Porolissensis este lipsa marmurei de calitate, iar atunci când aceasta este utilizată este de mai multe ori de proveniență locală. Se pare că la un moment dat în jurul acestor centre sunt depistate și utilizate cariere de marmură locală de unde se aprovizionează. Dat fiind numărul foarte redus și fragmentar al statuiilor din această provincie am optat a include în cadrul statuiilor și monumente care pe baza unor întregiri ipotetice ating între 70 și 100-120 cm, căci erau probabil lucrate de aceiași meșteri care ciopleau statui de dimensiuni umane propriu-zise și vor fi fost percepute adesea ca statui în sine. Pe cele care au sub 50 de cm le-am considerat statui mici sau statuete. Majoritatea sunt piese artizanale mediocre au fost realizate la fața locului, dar în special în centrele urbane avem descoperite statui de certă valoare artistică, care dovedesc o bună cunoaștere a unor modele clasice sau elenistice. Acestea atestă în Dacia Porolissensis prezența la un moment dat a unor meșteri care cunoșteau modelele clasice și elenistice și care erau capabili să le reproducă păstrând o anumită fidelitate. Reliefurile votive sunt bine reprezentate în Dacia Porolissensis. Sunt depuse de credincioși în temple sau pentru uz privat. Acestea sunt adesea însoțite de inscripție, indicând numele divinității căreia îi sunt închinată și numele donatorului. Prin actul de a-l consacra divinității obiectul respectiv devenea *sacer* și inviolabil. În templele aceste reliefuri existau cu zecile și cu sutele.

Pentru arta sculpturală a Daciei Porolissensis monumentele funerare sunt cele mai reprezentative creații ale artei provinciale. Ele relevă în egală măsură influențele culturale predominant receptate de către nordica provincie și de căile de difuzare ale acesteia. În unele cazuri a existat posibilitatea surprinderii unor indici mai mult sau mai puțin concludenți, în legătură cu originea etnic-teritorială a unor grupuri de coloniști. Acestea sunt și importante surse de informare privind o serie de elemente simbolice, legate de cultul funerar și de credințele privind viața de apoi ce apar bogat reprezentate pe aceste monumente. Diferitele categorii de monumente funerare descoperite pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis confirmă răspândirea și în cadrul acestei provincii a obiceiurilor și a practicilor tradiționale legate de înmormântare, similare cu celelalte provincii învecinate.

Tipologia monumentelor funerare din Dacia Porolissensis cuprinde următoarele categorii:

a. Altare funerare; b. Baze monumente funerare; c. Statui și statuete funerare; d. Reliefuri funerare; e. Stele funerare; f. *Aedicula* funerară; g. Medalionul funerar; h. Lei funerari; i. Elemente de la construcții funerare: a. Plăci; b. Coronamente funerare; c. Pilaștri; j. Conuri de pin; k. Sarcofage. Altarele funerare sunt relativ sporadice în Dacia Porolissensis. Având în

vedere acest fapt, am inclus în repertoriu doar piesele publicate și am încercat să realizez o subdivizare a lor atât pe baza tipologiilor deja existente, precum și pe baza reprezentărilor stilistice care apar pe acestea. În Dacia Porolissensis numărul unor baze de monumente funerare este redus. O parte din monumente sunt pierdute păstrându-ni-se doar textul epigrafic al acestora, dar la unele dintre ele sunt menționate și dimensiunile. Acestea, acolo unde sunt mai mari și mai late decât cele ale unor stele sau altare obișnuite, pe baza acestor considerente, le-am inclus în această categorie. Când tipul de blocuri dreptunghiulare se potrivesc cu dimensiunile pereților de *aedicula* unde avem date certe, că acestea au fost descoperite împreună, le-am considerat ca mult mai probabil baze ale unor construcții funerare de tip *aedicula*. Un grup aparte în Dacia Porolissensis, îl reprezintă statuile funerare, în repertoriul cărora intră copii după statui din epoca clasică grecească sau din epoca elenistică. Aceste statuile funerare sunt sumar ori deloc prelucrate în partea din spate, se deduce că erau destinate să fie privite doar din față sau cel mult din trei părți. Acest fapt presupune existența unor construcții funerare în care statuile să fi fost plasate. Există știri mai vechi despre monumente, inclusiv funerare, unele dintre ele putând fi identificate, altele fiind doar menționi, fără precizări. Am inclus în studiul nostru piese care majoritatea sunt greu de înadrat tipologic dar care au un vădit caracter funerar exemplificat pe baza reprezentării sculpturale. Bineînțeles că nu putem vorbi de același tip de relief ca și cel votiv, piesele funere fiind mult mai variate și mai greu de încadrat tipologic dat fiind stare precară în care sunt păstrate majoritatea astăzi. Este foarte probabil ca la unele dintre ele posibile încercări de determinare să fie greșite, de aceea acest segment îl vom trata cu oarecare reticență. Cel mai greu sunt de datat aceste piese, neavând în afară de criteriu stilistic nici un alt mijloc. Stela funerară este unul din monumentele cu o preponderență mare în descoperirile din zona Daciei Porolissensis. La origine simple pietre puse pentru a marca locul unde era un mormânt, ajung cu timpul să aibă reliefuri specifice de la o zonă la alta și epitafuri săpate în piatră. Cele mai multe sunt de formă paralipipedică, dar mai pot fi ca un fus de coloană sau ca o semicoloană. Am inclus în studiul nostru și texte epigrafice ce apar în CIL III, iar acolo unde am avut anumite notații în plus, în care se remarcă anumite elemente de decor sau o anumită reprezentare ce apare pe acestea, am încercat să le reconstituim ipotetic pe baza acestora. Am inclus tot aici, texte care după numărul de rânduri sau modul de dispunere se aseamănă cu textele epigrafice de pe piesele păstrate și le-am inclus și pe acestea în cadrul stelelor funerare, bineînțeles asumându-ne o anumită marjă de eroare. Aediculele, mici construcții cu trei pereți, deschise în față și cu acoperiș în formă de boltă sau în două ape, fără să fie descoperiri intacte constituie un tip de monument funerar extrem de răspândit în Dacia Porolissensis. Nu avem păstrată din păcate nici un monument întreg, dar există foarte multe fragmente de acest: pereți posteriori, pereți pereți laterali, acoperișuri care permit întregirea unui astfel de monument. Pereții de aedicule se aseamănă mult cu stelele ca formă dar se deosebesc de acestea doar prin banda verticală neornamentată pe care o au la una din margini. Descoperirea recentă, a unei arcade în timpul săpăturii unui complex funerar de la Porolissum, reprezintă un argument serios în favoarea caracterului funerar al acestor elemente arhitectonice. Credem că aceste arcade provin de la edicule funerare de dimensiuni apreciabile, care trebuie să fi populat necropala unui centru precum Porolissum. Medalionul funerar este unul din monumentele funerare prezente și în Dacia Porolissensis. Acestea sunt monumente de piatră, având ca element principal, un disc mare pe care erau sculptate portretele familiei defunctului. Partea figurată a medalionelor o constituie portretele defuncților sub formă de busturi. Numărul de busturi reprezentate variază de la unu la șapte. Dacă apar mai multe busturi ele sunt reprezentate în registre diferite: părinții în partea superioară în dimensiuni mai mari. Ele apar sub formă circulară sau nișă concavă înconjurată de

o ramă circulară, o pseudo-cornișă. În conformitate cu abordarea conform unor criterii funcționale și tipologice, denumirea de lei funerari este folosită în două contexte. În prima situație termenul denumește piesele care din cauza stării fragmentare nu permit identificarea monumentelor funerare de care aparțin (coronament de stelă, postament de medalion funerar), în cealaltă situație sunt denumite acele statui sau statuete de lei, despre care se presupune că erau integrate în decorul diferitelor construcții funerare (aedicule complexe, mausolee, incinte funerare) dar locul lor exact în cadrul acestor construcții nu se cunoaște sigur. Din descoperirile făcute pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis provin o serie de monumente sculpturale, marea lor majoritate fragmentare, care făceau parte din cadrul unuia construcții funerare de anvergură. Dat fiind numărul lor redus cât și starea fragmentară ne este greu să apreciem cărui tip de construcție (mausoleu) au aparținut acestei piesei. Caracterul lor funerar este probat de decorația pe care o au. Am trecut în repertoriu aceste fragmente deoarece prezența lor probează varietatea tipurilor de monumente funerare prezente în mediul urban al Daciei Porolissensis sau în zona castrelor auxiliare. Le-am grupat luând în considerare funcționalitatea acestora, iar acolo unde a fost cazul am propus diferite modalități de reconstrucție a acestora. Am inclus astfel: plăci funerare, coronamente piramidale, blocuri rectangulare, pilaștrii și elemente de pilastru. Din păcate, dat fiind faptul că marea majoritate a monumentelor au dispărut, fără să avem păstrat date privind dimensiunile și registrul iconografic al acestora, deocamdată o încercare de a identifica existența unor incinte funerare, pentru Dacia Porolissensis este mult prea limitată. Oricum ce putem spune la nivelul actual, este că existența unor fragmente provenite de la monumente de calitate, atestă existența unor construcții funerare importante, delimitate clar în cadrul necropolelor. Acestea sunt credem monumente cu mai mulți dedicații, fiind probabil astfel concentrat întreg efortul financiar în realizarea unui singur monument. Cele închinat unui singur ins sunt de obicei mai simpliste și trebuie să fie cazuri excepționale. Conurile de pin confecționate din același bloc cu restul monumentului sau coronamentului apar între doi lei adosați, medalioane circulare cu postament în formă de lei, stele. Lucrate separat dar descoperite împreună cu restul monumentului au fost descoperite conuri de pin numai în cazul ediculei „in artis”. Sarcofagele le-am inclus din dorință de a realiza un tablou cât mai complet al tipurilor prezente în mediul urban și pentru a putea susține în final discuția referitor la influențele culturale resimțite în Dacia Porolissensis pe baza unui tablou cât mai complet al monumentelor existente, chiar dacă sarcofagele sunt lipsite de reliefurile ce ar putea justifica includerea lor într-o lucrare la plastica funerară. Am renunțat a mai face o descriere amănunțită a lor, având în vedere că aceste piese pot fi abordate fie ca și monumente în sine, fie doar într-o discuție referitoare la riturile și tipurile de înmormântare.

O amprentă importantă a artei sculpturale romane pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis au constituit-o și construcțiile și edificiile publice. Acest edificii publice și private, apeducte și amfiteatre, locuințe și vile, ce au exista pe cuprinsul provinciei dădea un aspect deosebit acestei lumi provinciale. Urmele păstrate ale acestora sunt deocamdată firav surprinse de săpăturile arheologice, dar trebuie să recunoaștem faptul că acestea sunt destul de reduse, față de ceea ce trebuie să fi existat în perioada antică. Un rol important în răspândirea cultului imperial o aveau și inscripțiile onorifice dedicate de diferitele trupe cantonate pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis, împăraților care s-au aflat la cârma imperiului pe timpul existenței provinciei. Am inclus în această categorie și inscripțiile ce din punct de vedere epigrafic și tipologic s-ar încadra în cadrul plăcilor de construcții, *aedificium ignotum*. În cazul capitulelor se observă în arhitectura Daciei Porolissensis continuarea aceluiași aspecte clasice ale artei romane. Puținele monumente păstrate respectă în mare canonul lui Vitruvius, însă aspectul provincial este unul

extrem de prezent. Pentru a putea surprinde o imagine cât de cât apropiată față de arhitectura provinciei, e necesar a lua în considerare, toate fragmentele arhitectonice, atât capitelurile, bazele de coloană, fusurile de coloană, ancadramentele. Analizând toate capiteluri dorice cunoscute de pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis am propus următoarea clasificare a acestora: **Tip A** - ordinul doric grecesc; **Tip B** - ordinul doric roman mutular cu subvariante; **Tip C** - capitel doric roman cu abacul decorat sau simplu. Capiteluri corintice prezintă o serie de elemente specifice care le fac extreme de greu în a fi realizate și copiate de către meșterii provinciali. Dacă pentru întreg arealul Daciei romane capitelul corintic este cel mai bine reprezentat, pe teritoriul Daciei Porolissensis acesta este răspândit în egală măsură cu cel doric. În Dacia Porolissensis majoritatea covârșitoare a capitelurilor de sorginte corintică sunt capiteluri corintizante. Dintre capitelurile ionice doar două din Dacia Porolissensis respectă proporțiile clasice. Capitelurile toscane sunt extrem de rare în Dacia, iar apariția lor în Dacia Porolissensis se datorează nerespectării îmbinării elementelor coloanelor. Fusurile de coloană din Dacia Porolissensis marea majoritate sunt lise, cele prezentând caneluri reprezentând o excepție. Astfel deși fusurile lise aparțin în special ordinului toscan și doric, marea majoritate a capitelurilor din provincie sunt dorice. Unul dintre elementele componente ale unei coloane îl constituie baza. Din păcate în afara de câteva piese ce provin de la Porolissum, marea lor majoritate sunt inedite și nepublicate. Oportunitatea de a lucra cu cele de la Porolissum mi-a dat posibilitatea de a le analiza temeinic, însă piesele din celelalte centre am reușit doar să vad câteva dintre ele sau să le iau din bibliografia veche. Astfel din acest considerent nu am aprofundat foarte intens acest segment al artei laice, deoarece o analiză făcută doar unui singur centru poate duce la concluzii eronate, puse la nivelul întregii provincii. Postamentele sau soclurile sunt elemente arhitectonice răspândite în arhitectura Daciei Porolissensis. Aceste apar cu precădere în interiorul castrelor unde erau folosite pentru a sprijini deasupra corpurile unor altare sau baze de statui onorifice sau ca baze ale unor pilaștrii. Ancadramentele constituie o serie de fragmente și părți ale unor inscripții sau blocuri ce privesc de la construcții importante și care prezintă elemente de decor pe margine. De obicei aceste părți se risipesc în urma săpăturilor arheologice însă o parte dintre ele ce prezintă decor au fost salvate. Este imposibil de precizat cărui tip de monument iar putea aparține un anumit tip de decor. Probabil atât cele funerare, votive sau laice foloseau decoruri asemănătoare. Din cadrul provinciei Dacia Porolissensis provin o serie de monumente fragmentare sau pierdute ce provin de la diferite construcții. Dat fiind faptul că majoritate sunt dispărute, ne vom opri doar asupra celor care sunt publicate corespunzător.

Numeroasele monumente sculpturale descoperite pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis prin tematica variată pe care au abordat-o, sunt o sursă eficientă de documentare pentru studiul diferitelor aspecte ale vieții sociale, economice și artistice. Din păcate starea precară de conservare a unora dintre monumentele de bună calitate sculpturală, ne împiedică a cunoaște adevăratele dimensiuni ale dezvoltării artei sculpturale în piatră în această provincie nordică a Daciei. În plus un lot important de monumente s-au pierdut de-a lungul timpului, iar la unele dintre ele doar descrieri sumare păstrate, nu sunt suficiente pentru a putea determina elemente de stil.

Un factor important privind stilistica și calitatea artistică a monumentelor provinciei Dacia Porolissensis a constituit-o și nivelul cultural și estetic al mediului social căruia i s-au adresat și care s-a folosit de aceste creații artistice. Dacă în cazul monumentelor ce prezintă câmp epigrafic lucrurile sunt mai ușor a fi urmărite, pentru monumentele lipsite de această informație atribuirea lor unui anumit segment social este destul de dificilă. Preponderent această chestiune apare atunci când luăm în considerare în special monumentele votive cum sunt statuile, statuetele sau

reliefulurile fără câmp epigrafic. Un criteriu posibil de diferențiere în ceea ce privește statutul social al comanditarului sau comanditarilor o poate constitui calitatea sculpturii sau materialul utilizat. După cum am observat în Dacia Porolissensis, utilizarea marmurei se face doar în cazuri excepționale. Trebuie însă să luăm în considerare și o anumită doză de subiectivism, care poate afecta o judecată imparțială, dat fiind faptul că noi astăzi facem o raportare la ceea ce cunoaștem direct, având tendința de a ne raporta la aceste monumente prin prisma trăirilor noastre. E posibil ca pentru cel care comanda o sculptură, materialul sau nivelul artistic să nu fi fost factorul decisiv în achiziționarea acesteia, cumpărătorul fiind ghidat de cu totul alte repere, costul sau funcționalitatea piesei. În lipsa unui corpus al reprezentărilor figurate de divinități din Dacia, ele rămân risipite în publicațiile de specialitate iar câteva inedite, în expozițiile și depozitele muzeelor. Cercetarea arheologică a templelor sau a altor locuri de cult pot aduce contribuții substanțiale la cunoașterea religiei provinciei Dacia.

La nivelul provinciei Dacia se pot sesiza două filiere de pătrundere a unor tipuri de monumente sau motive ornamentale ale unor reprezentări artistice. Astfel se conturează tot mai clar două zone geografice apropiate de altfel. Prima zonă ar fi, cea norico-panonică, care s-a impus în jumătatea de nord a Daciei Superior și cea moeso-dalmatică pentru partea sudică a provinciei. Limita sudică a ariei geografice dominată de influențele norico-panonice este marcată de atelierele de pietrari de la Ulpia Traiana Sarmisegetuza și Micia. Trebuie remarcat faptul că trasarea unei hărți complete a descoperirilor din Dacia Superioară, mai apoi Porolissensis, nu se poate face corect, deoarece un mare număr dintre monumente provin și au locuri de descoperire necunoscute. În timpul Evului Mediu numeroase monumente au fost transportate și utilizate ca ornamente ale diferitelor parcuri și castele sau au fost inserate în zidurile unor biserici. Chiar și cercetările și interpretarea diferitelor piese sculpturale este diferită. Sunt monumente care s-au bucurat de o mai mare notorietate și au fost analizate și cercetate intens, pe când altele zac în colecțiile diferitelor muzee locale și au rămas nepublicate, diferite monumente fiind publicate incidental, împreună cu alte materiale arheologice sau în cadrul prezentării unor colecții muzeistice. Unele analize petrografice au demonstrat proveniența locală a materialului din care au fost confecționate.

La aprecierea stilului trebuie să se țină cont și de faptul că se folosea piatra locală, ceea ce accentuează impresia de stângăcie și nepricepere a lapidarilor. Nu oricine își putea permite ridicarea unor monumente altare în cinstea zeilor. În general, atelierele au lucrat pentru două categorii de clienți: comunități, organizații de diferite soiuri, colegii, unități militare etc. și pentru particulari. Piese comandate de organizațiile publice au avut un caracter oficial, o concepție oficială și au fost decorate cu simboluri acceptate de tradiția romană, cu excepția acelor care au fost executate pentru asociațiile religioase. Acestea, în mod firesc, reflectau concepția credincioșilor. Piese făcute pentru particulari au fost mult mai variate și au determinat într-o mare măsură caracterul specific al artei. Încercare de a stabili o cronologie corectă este destul de dificilă. Se știe faptul că, în marea majoritate a cazurilor din monumental inițial avem păstrate doar anumite părți sau chiar doar bucăți. Caracterele și abrevierile din scriere sunt la fel de vagi atunci când încercăm să determinăm cu ajutorul lor datarea monumentului.

În funcție de tipul de decor al coronamentului altarelor votive am propus câteva tipologii care ne ajută în a sesiza anumite influențe artistice pe teritoriul provinciei. Am stabilit următoarele tipuri de altare votive: **Tip I** - Altare având coronamentul decorat cu fronton triunghiular cu o rozetă- floare și palmete (cu sau fără acrotere); **Tip II** – Altare având coronamentul decorat cu un fronton triunghiular doar cu rozetă (cu sau fără acrotere); **Tip III** – Altare având coronamentul decorat cu palmete și acrotere; **Tip IV** – Altare având coronamentul cu un fronton cu decor cu

figuri geometrice; **Tip V** – Altare având coronamentul cu fronton triunghiular și acrotere; **Tip VI** – Altare având coronamentul cu fronton triunghiular și *pulvini*; **Tip VII** – Altare având coronamentul doar cu acrotere; **Tip VIII** – Altare având pe fronton o reprezentare în relief; **Tip IX** – Altare cu un coronament cu fronton simplu. Statuile votive se remarcă în primul rând prin frontalismul reprezentărilor și postura hieratică, specifică acestor monumente de cult. Simboluri caracteristice divinităților sunt redată distinct, dar dispuse de multe ori inconstant. Redarea capilaturii și a bărbii la divinitățile masculine are la bază contrastul de umbre și lumini, crearea reliefului negativ prin utilizarea trepanului. Majoritatea statuiilor din Dacia Porolissensis sunt relativ modeste ca dimensiuni și, prin urmare, nu provin toate din temple importante. Statuetele din piatră sunt puțin numeroase, în comparație cu cele din bronz și mult mai fragmentar păstrate. De aceea nu se poate spune mai nimic despre tipurile statuare folosite. Jumătate dintre piese fac parte din grupuri statuare dionysiace. Majoritatea acestora sunt din marmură, spre deosebire de alte statuete și statui, care sunt preponderent din calcar. În cazul statuetelor de piatră am apelat la criteriile stilistice pentru datare, principiul fiind același ca și la statuaria majoră.

În cadrul reliefulor votive, intențiile sculptorilor sunt clare. Ei trebuie să reprezinte divinitățile cu acele atribute care le fac atât de familiare credincioșilor, de aceea uneori imaginile acestora sunt repetitive. Calitatea și claritatea imaginii depinde în special de mâna sculptorului, nu de multe ori, deși avem o realizare extrem de mediocră, accentul pus pe unul dintre atributele distinctive ale divinității care este redat astfel încât să poată fi ușor depistat ajută la identificarea zeității. Astfel Mercur apare mereu cu *petasos* cu aripioare și poartă *caduceu*, Mithras poartă boneta frigiană și apare alături de animalele sale specifice, Fortuna poartă cornucopia, Hercules se sprină în ghioagă sau poartă blana leului din Nemea etc. Trebuie subliniat faptul că ele sunt la concurență cu statuetele de bronz, ce erau mai ușor manevrabile și mai ușor de procurat. Este cert faptul că o parte din donatori erau interesați și de aspectul estetic, probabil considerând că ofrandele lor de o calitate superioară vor sensibiliza mai profund zeul. Din punct de vedere religios însă un relief stângaci executat, deși într-un templu avea aceeași valoare cu cea mai reușită operă de artă.

În cazul monumentelor funerare lipsite de câmp epigrafic, discuția aduce în prim plan, existența unor personaje care își pot permite ridicarea unor monumente de piatră, de tipul medalioanelor sau ediculelor, ce se ridică peste preferințele obișnuite ale păturilor sociale modeste. Cei care ridică monumente funerare de anvergură aparțin unui mediu restrâns și unitar, întâlnit în special în cadrul centrelor urbane ale provinciei. Stilistic vorbind arta funerară a provinciei se distinge printr-un oarecare gust unitar, sunt preferate în mod repetat cam aceleași tipuri de monumente, meșteri sculptează la fel de mediocru, se folosesc aceleași tehnici sculpturale. Cu excepția unor monumente de anvergură arta funerară a provinciei este una monotonă. Fiind o provincie puternic militarizată, cei care doresc a fi portretizați postum preferă aceleași tipuri de monumente. Gustul estetic al acestora este unul redus, preferă imitațiile nereușite din punct de vedere sculptural, doar în ideea în care monumental păstrează o structură arhitectonică cunoscută din alte provincii ale imperiului. Pentru soldatul din Dacia Porolissensis nu e foarte important ca sculptorul să respecte canoanele clare ale unor reprezentări în relief, ci ca acesta să reprezinte o „imagine”, o idee pe care el vrea să o lase mărturie pe monumental său funerar. Acest lucru explică modestia realizărilor sculpturale portretizate pe majoritatea monumentelor funerare. Monumentele funerare sunt mult mai elocvente în ceea ce privește oglindirea unui orizont socio-cultural omogen, cum este cel al lumi militare. Unui astfel de spațiu socio-economic îi putem corela un anumit gen de artă.

Căile de pătrundere a tipurilor și motivelor stilistice o constituie lumea norico-panonică.

Influențele sesizabile în producțiile artistice ale atelierelor Daciei Porolissensis pot fi explicate prin rolul important avut în cadrul provinciei a elementelor colonizate din spațiul respective. În unele cazuri, referindu-ne la zona castrelor auxiliare, se poate stabili o legătură certă între faptul că trupa vine din Pannonia și gustul artistic probat de către monumentele produse în Dacia. Concluzionând putem afirma faptul că trăsăturile panonice ale arte provinciale din Dacia Porolissensis sunt vehiculate de elementul militar stabilit aici ce provine din provinciile panonice. Atelierele locale vor continua să creeze monumente aflate sub influența artistică a provinciilor panonice, dar vor adăuga și vor folosi și o serie de contribuții artistice proprii. Tehnica de execuție a unor monumente este comună, lucru ce atestă existența unor ateliere sculpturale înrudite. În genere plastica funerară a provinciei Dacia Porolissensis, prin caracteristicile ei, se încadrează în tiparele clasice, larg răspândite în lumea romană. Sub aspect tipologic monumentele funerare din Dacia își găsesc originea îndepărtată în arta clasică greacă sau elenistică. Ele derivă indirect din acestea prin intermediul artei publice și private de la Roma sau a artei provinciale din nordul Italiei. Bazele monumentelor funerare sunt blocuri monolitice, paralipipedice, cu trei laturi prelucrate, dintre cea principală conține câmpul epigrafic. Acestea trebuie să fi avut un postament pe care erau așezate. Din punct de vedere stilistic sunt creații modeste, doar o parte dintre ele, fiind de calitate mai bună. La majoritatea dintre ele câmpul epigrafic era delimitat printr-o *cyma*, urmată de una sau două muluri adânci. Nici unul dintre aceste monumente din Dacia Porolissensis nu prezintă elemente de decor suplimentare, nici măcar pe laturi. Asemenea blocuri sunt obișnuite în cadrul construcțiilor funerare de pe teritoriul Daciei, cu mențiunea că în zona Ulpia Traiana sau Apulum acestea sunt realizate și în marmură. Răspândirea acestui tip de monumente este destul de uniformă, cu un plus pentru zonele urbane.

Statui masculine sunt foarte puține păstrate de pe teritoriul Daciei Porolissensis. Din păcate avem păstrate doar câteva portete și aceste adestul de fragmentare. Aceste reprezentări private deși probabil imită portrete imperiale parcă încearcă să păstreze o anumită autenticitate. Este greu de spus dacă cele câteva portrete păstrate ne prezintă chiar personaje reale. Artă funerară oferă câteva elemente care ajută în datarea monumentelor. Astfel că în a doua jumătate a sec. al II-lea p. Chr. coafura feminină se modifică influențată de către coafurile imperiale, astfel încât cocul plasat deasupra capului se mută la spate, lucru ce se observă și în cazul atelierului de la Napoca. Statuile feminine funerare provin doar din mediul urban. Prezente și în celălalte provincii dunărene, ele în Dacia apar într-un număr extrem de însemnat. Principialul centru unde avem astfel de statui este Potaissa. Toate statuile feminine de la Potaissa aparțin unui tip hibrid care pare să le fie specific meșterilor de aici, cu o analogie în Dobrogea (deși nu perfectă) și pe stele funerare de la Atena. Aceste statui se datează după venirea legiunii la Potaissa, datorită faptului că tipul statuar folosit este unul neobișnuit, întâlnit în Moesia Inferior (la Tomis) și pe stele funerare de la Atena, din epoca antonină târzie. Probabil meșterii care vin cu legiunea în Dacia aduc și acest tip iconografic de la sud de Dunăre.

Un număr însemnat de monumente aparținătoare artei funerare o constituie piesele cu decor în relief. Statistica este, evident, relativă, având în vedere atât stadiul cercetării cât și numeroasele piese pierdute. Există știri mai vechi despre monumente, inclusiv funerare, unele dintre ele putând fi identificate, altele fiind doar menționate, fără precizări. Am inclus în studiul nostru piese care majoritatea sunt greu de înadrat tipologic dar care au un vădit caracter funerar exemplificat pe baza reprezentării sculpturale. Bineînțeles că nu putem vorbi de același tip de relief ca și cel votiv, piesele funerare fiind mult mai variate și mai greu de încadrat tipologic dat fiind stare precară în care sunt păstrate majoritatea astăzi. Este foarte probabil ca la unele dintre ele posibile încercări de determinare să fie greșite, de aceea acest segment îl vom trata cu

oarecare reticență. Cel mai greu este de datat aceste piese, neavând în afară de criteriu stilistic nici un alt mijloc. Se disting însă câteva monumente care s-au păstrat mai bine și care propun simboluri și teme iconografice specifice universului funerar roman. Stilistic toate aceste piese prezintă particularități încât este foarte greu a sesiza elemente comune. O parte dintre aceste sunt legate de imaginea banchetului funerar. Există și scene de gen: *lupa capitolina* cu cei doi gemeni, zeul *Apollo* și nimfa *Daphne*, scene de vânatoare, reprezentări de togați sau scene cu Amor cu ghirlande pe umeri la dimensiuni mari sau *hippocampi*.

Stelele funerare au constituit obiectul a numeroase studii care s-au ocupat de clasificarea lor, au analizat evoluția schemelor iconografice, difuzarea temelor. Însă pentru Dacia Porolissensis putem spune ca s-a făcut doar în general fără o analiză de profunzime. Analiza evoluției tematică, în spațiu și timp, impune o serie de repere legate de arhitectura monumentului funerar, elementelor care compun schema figurativă, evoluția modei (analiza costumului și a coafurii), iar acolo unde e posibil trebuie evidențiată interdependența dintre relief și text. Tematica iconografică a acestora nu este una foarte variată cel mai frecvent subiect fiind cel al banchetului funerar sau al Eroului cavaler. Referitor la stele funerare din Dacia Porolissensis credem că analiza făcută în subcapitolul anterior în care am analizat totalitatea monumentelor de acest tip este elocventă, astfel că nu mai revenim asupra unei analize amănunțite. Am identificat astfel trei tipuri principale de stele prezente pe teritoriul provinciei: I Stele de tip arhitectural; II Stele de tip profilat; III Stele aniconice. Fiecare din acest tip prezintă diferite subtipuri.

Aedicula funerară este un tip de monument funerar extrem de bine reprezentat în Dacia Porolissensis (circa 132 de fragmente). Din păcate nu s-a păstrat nici un monument întreg, doar două întregibile cel de la Polus Florești (circa 30 de fragmente) și cel prezumtiv de la Sutoru. Făță de stelele funerare aedicula are un impediment în plus, imposibilitatea surprinderii unor datări prin intermediul epigrafiei. Acest lucru a fost posibil doar la acele monumente care au putut fi încadrate în tipul postamentelor de aedicula însă în afară de un caz singular ele au fost descoperite fără pereții construcției de tip *aedicula*. Există astfel câteva preferințe clare în ceea ce privește acest tip de monument. Referitor la pereții posteriori la modă sunt reprezentările familiale în dauna celor cu banchetul funerar. Acest lucru se datorează în special lumii militare auxiliare de pe valea Someșului care sub influența atelierului de la Napoca preferă cu predilecție acest tip de reprezentare. Se pare că imaginea familiei pentru un monument de anvergură, este mai importantă decât o scenă de gen. Apariția imaginii banchetului funerar trebuie pusă pe seama centrului de la Potaissa de unde se răspândește în zone în care contactul dintre legiune și trupele auxiliare este documentat și epigrafic cum e Cășeu și Gherla. De aici el pătrunde și la Napoca unde deși piesele sunt fragmentare sunt de calitate superioară celor de la Potaissa. La un moment dat acest tip de reprezentare devine interesant și pentru centrul sculptural de la Cășeu. După cum se observă în înșiruirea de mai sus stele arhitectonice în antis sunt o apariție deosebită în necropolele Dacie Porolissensis. Principalul centru unde apar și ca diversitate a modului de reprezentare a reliefului, pe ambele părți, cu două registre sau unul singur e Potaissa. De aici intruziuni timide sunt de reperat la Napoca și Gilău însă de la monumente destul de modeste ca dimensiuni. În schimp pereți profilați sunt răspândiți în toate centrele importante ale provinciei și în lumea rurală cu un plus pentru Gherla și Porolissum. Se pare că pereții profilați cu registru dublu sunt trademark-ul al atelierelor provinciei. Medalioanele funerare propun tipuri specific provinciilor dacice, sub clara influență a provinciilor învecinate. Ele vor propune o serie de moduri de reprezentări, busturile defuncțiilor în nișă rotundă înconjurată cu o corona ce se vor regăsi și pe stelele funerare. Un centru unde întâlnim două monumente aparținând acestui tip de monument funerar este Gilău. Cele două medalioane de la Gilău sunt produsele atelierului local,

fiind reminescente ale unei mode de artă funerară care se afla spre sfârșit. Ele încearcă să imite, însă mult mai schematizat, monumente pe care veteranii trupei ala Siliana trebuie să le fi cunoscut din mediul panonic și care adaptate la mediul local și la cunoștințele laticizilor din zonă, au dus la apariția unor monumente mediocre. Se observă faptul că pentru meșterii care au realizat cele două piese arta portretului o cunoșteau doar după modele pe care le aplicau pe stele funerare. Din punct de vedere stilistic lei funerari se diferențiază prin dimensiuni, gestică și modul de redare a feței și a coamei. Marea majoritatea a monumentelor sunt extrem de modeste, însă sunt și câteva exemplare care impresionează prin măiestria redării caracteristicilor feței felinei și a coamei bogate. Stilistic modul de sculptare a coamei este unul ce rămâne constant de-a lungul epocii imperiale, o serie din tipurile de tratare a smocurilor de păr, fiind analoage cu monumente ce au fost datate la începutul sec. I p. Chr. ce provin din centrul sculptural de la Venosa din nordul Italiei. Diferența față de lei Daciei Porolissensis o constituie monumentalitatea acestora. Din descoperirile făcute pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis provin o serie de monumente sculpturale, marea lor majoritate fragmentare, care făceau parte din cadrul unui construcții funerare de anvergură. Dat fiind numărul lor redus cât și starea fragmentară ne este greu să apreciem cărui tip de construcție (mausoleu) au aparținut acestei piesei. Caracterul lor funerar este probat de decorația pe care o au. Am trecut în repertoriu aceste fragmente deoarece prezența lor probează varietatea tipurilor de monumente funerare prezente în mediul urban al Daciei Porolissensis sau în zona castrului auxiliar. Le-am grupat luând în considerare funcționalitatea acestora, iar acolo unde a fost cazul am propus diferite modalități de reconstrucție a acestora. Plăcile funerare sunt lespezi de piatră cu inscripția pe fața anterioară. Din păcate nici o placă nu a fost descoperită într-un context arheologic controlat și prin urmare nu se pot face afirmații sigure despre tipul monumentului căruia îi aparțineau. Am identificat trei tipuri de plăci funerare: a) plăci de mausoleu; b) plăci de *locullus*; c) plăci de *arcosolia*. Pentru plăcile de arcolosia, simbolistica funerară este mult mai bogată, astfel că avem reprezentări deosebite, după cum avem două piese de la Potaissa. Prima dintre ele propune o frumoasă temă iconografică funerară, imaginea zeului Mercurius (dreapta) și a lui Hercules (stânga) aici zeitățile purtând valențe funerare. Partea centrală, a monumentului este lipsită de inscripție sau decor. Trebuie subliniat buna calitate sculpturilor, peste media cunoscută la Potaissa. Al doilea monument cu bune analogii în Dacia, este la fel anepigraf, mărginit de o tabula ansata având despre un decor fitomorf combinat cu rozete. Fragmentul de la Porolissum prezintă un fronton decorat la fel într-o *tabula ansata* cu muluri simple, a un cap de Medusa (?) extrem de deteriorat, din care se mai întrevede cofura redată schematic. Inscripția este prea puțin păstrată pentru a aduce lămuriri asupra monumentului. Fragmentul de la Gherla la care s-a păstrat doar partea stângă are o reprezentare a lui Attis sprjinit pe *pedum* și are o margine decorată vegetal, apoi se întrevede un chenar în care apar niște litere ce indică un nume *C(aius) Iu(lius)*.

Un element de construcție funerară cu o bogată simbolistică o constituie coronamentele funerare. Acestea s-au păstrat în număr extrem de mic, cu un plus pentru Potaissa și Napoca. Ca și simboluri câteva dintre acestea se remarcă prin faptul că au a fost sculptate pentru a fi privite doar din trei părți. Cea mai reușită piesă este cea descoperită la Polus-Florești, ce a fost încadrată tipologic în tipul II, cu reprezentări pe trei laturi: pe partea din față a coronamentului este figura completă a unei Attis în atitudinea obișnuită, la picioarele lui este dat un câine; pe partea stângă figura întreagă a unei femeie în doliu, în poziția obișnuită; pe partea dreapta este reprezentat un *Marsyas* gol, legat cu mâinile deasupra capului.

A categorie aparte o constituie plăcile unor pilaștri de mari dimensiuni. Funcționalitatea acestora a iscat numeroase controverse. Monumentele se remarcă prin calitate și dimensiuni. Se

remarcă cele două piese de la Napoca, primul dintre acestea a fost afectat de o serie de reutilizări ulterioare, fiind reîntregit pe baza desenului. O piesă unicat provine de la Ilișua. După tipologia propusă monumentul se încadrează în tipul I – monumente în formă de pilastru cu arc circular. Din partea lui posterioară descoperitorul a despiciat o lespede, azi pierdută, care reduce profilul original cu aproximativ o treime. Acesta are o formă de aedicula cu trei laturi decorate în relief, încadrate fiecare de către doi pilaștri cu capitel pseudo-corintic, așezați direct, fără *plinthus*, pe baza patruleteră a monumentului. O caracteristică a artei funerare din Dacia Porolissensis remarcată doar prezumtiv de către unii cercetării, prezența incintelor funerare în urma nalizei efectuate temeinic asupra unor posibile părți component devine tot mai certă. O incintă funerară cuprinde atât mormântul cât și o parcelă care putea fi împrejmuită. Câteodată mărimea incintei era trecută într-o inscripție integrată în zidul de incintă sau în monument. Poate cea mai elocventă analogie privind o incintă funerară pentru Dacia, o constituie incintele funerare descoperite la Aquileia, în nordul Italiei.

Existența unor incinte funerare la Potaissa, Napoca se pot afirma doar ipotetic. O situație specială întâlnită o constituie și faptul că mare parte din descoperirile de monumente funerare de pe teritoriul orașului provin din necropole de sec. al III-lea și al IV-lea p. Chr., care au refolosit părțile unor construcții și implicit ale unor incinte ale necropolei romane, monumentele fiind sever deteriorate în momentul refolosirii. Descoperirile de monumente funerare făcute pe teritoriul fostelor orașe romane, sunt foarte disparate și fără date certe privind condițiile de descoperire. Este posibil ca anumite elemente ale unor construcții funerare să fi fost descoperite împreună, dar dintre acestea, doar fragmentele mai spectaculoase să se fi păstrat. În schimb situația de la Porolissum este mult mai clară aici descoperirile arheologice dezvelind aceste incinte funerare în zona necropolei. Prezența unor incinte funerare în celelalte castre ale Dacie Porolissensis este momentan greu de surprins. Analizînd tipologic monumentele descoperite aici putem presupune că în necropolele unora să fi existat și construcții funerare importante. Cel mai bine reprezentate în acest sens sunt castrele de *ala*, de unde avem descoperiri de fragmente de *aedicula*, elemente ale unor construcții funerare sau inscripții ce trebuie să fi aparținut unor monumente impozante. Un caz deosebit este cel de la Sutoru, unde după cum am analizat anterior avem descoperite împreună părți componente ale unei *aedicula*, ce cu siguranță trebuie să fi fost plasată într-o incintă funerară.

Maiestria unor meșteri s-a manifestat și la piese de mai mică anvergură cum sunt conurile de pin. Conurile de pin puteau fi decorate cu solzi sau nedecorate. Solzii sunt sau în formă de spirală sau grupați în formă de ciorchine. Distingem între conuri de pin cu gât normal, cu cât scurt sau fără plintă. Sarcophagele pe lângă rolul de oglindire a statutului social atestă existența unor meșteri care cunosc să prelucreze și un astfel de tip de monument funerar. Toate tipurile de sarcophage găsite în Dacia Porolissensis sunt simple, o parte din ele având acoperișul în două ape cu acrotere la colțuri. Singurle centre unde acestea apar consistent sun Potaissa și Napoca dar nu depășesc aspectul provincial și frust obișnuit.

Arta laică cunoaște manifestări ample în Dacia Porolissensis. Inovațiile care apar sunt doar din punct de vedere a combinării unor elemente specifice, multe făcute de meșteri probabil din dorința de a mai varia tipurile deja bine cunoscute. Un rol important în răspândirea cultului imperial o aveau și inscripțiile onorifice dedicate de diferitele trupe cantonate pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis, împăraților care s-au aflat la cârma imperiului pe timpul existenței provinciei. Pe lângă persoana împăratului propriu-zisă o parte dintre acestea au fost închinare și celorlalți membri ai familiei, în special soțiilor. Cazul unor inscripții onorifice închinare unor particulari în Dacia Porolissensis este unul accidental, având doar un singur

monument. Cunoaștem doar două tipuri de baze de statui onorifice pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis: statui pedestre și statui ecvestre. Statuile pedestre sunt cele mai frecvente, ele fiind cel mai comun mod de reprezentare a unui individ. Dat fiind faptul că statuile acestor baze nu ni s-au păstrat putem doar specula asupra tipurilor lor. Majoritatea au câmpul epigrafic mulurat simplist, inovații întâlnim doar la Porolissum unde se prefera placa lată cu *tabula ansa* care era încadrată de un șir de perle și piruete. Din punct de vedere artistic monumentele se remarcă prin masivitate, scrierea foarte îngrijită cu puține greșeli, și respectând caracteristicile unor astfel de piese. Aceleași observații sunt valabile și pentru plăcile ce provin de la construcții.

În Dacia Porolissensis predomină capitellurile dorice romane și cele corintice, capitellurile toscane, ionice și compozite sunt rare. Putem afirma astfel că în această provincie predomină stilurile „doric roman” și corintic. Dat fiind faptul că fiecare atelier își dezvoltă se pare anumite specificități nu vom mai insista deoarece am făcut-o atunci când am tratat acest lucru în subcapitolul anterior. Referitor la ordinul doric putem enunța doar următoarele chestiuni: ordinul doric grecesc este o apariție rarisimă; predomină ordinul doric roman mutular cu subvariantele: a = cu ove distanțate sau b = cu jumătăți de ove și săgeți cu subdiviziunile. Avem și câteva invenții locale redarea astragalului cu un tor ornamentat prin torsionare, ca o frânghie răsucită sau cu obiecte între ovele echinei sau capitellul doric roman cu abacul decorat sau simplu. O invenție a atelierului de la Potaissa este plasare între ove, alternativ un ornament vegetal în formă de S și o frunză. Astragalul are un tor nedecorat. Înlocuirea clasicelor săgeți cu motive vegetale atestă se pare o inovație locală a atelierului local, aceasta subliniind originalitatea unor lăpici ce activau în zonă.

Capitellurile corintice prezintă o serie de elemente specifice care le fac extreme de greu în a fi realizate și copiate de către meșterii provinciali. De cele mai multe ori s-au făcut confuzii între capitellul corintic și cel compozit, unele capitelluri corintice cu volute mai proeminente fiind clasificate ca fiind compozite. În Dacia Porolissensis majoritatea covârșitoare a capitellurilor de sorginte corintică sunt capitelluri corintizante. Astfel capitellurile corintice din Dacia Porolissensis prezintă– capitelluri corintice propriu-zise sau capitelluri corintizante fie având *helices* sau cu patru frunze de acant, fără *helices*. Apariția unor astfel de piese în afara centrelor urbane este o raritate, singurele castre care ajung la un astfel de nivel de arhitectură fiind din cea ce ni s-a păstrat doar cel de la Romita și Gherla. Cele câteva capitellurile ionice descoperite se clasifică după dispunerea volutelor în capitelluri cu volute pe diagonală și capitelluri cu baluștri și. Ambele tipuri le avem prezente în Dacia Porolissensis, fiecare cu câte un monument de la Potaissa, plus unul inedit de la Napoca și unul probabil de la Bologna. Capitelluri toscane sunt extrem de rare în provincie, iar apariția lor în Dacia Porolissensis se datorează nerespectării îmbinării elementelor coloanelor. Toate aceste capitelluri erau susținute de coloane, iar numărul important de astfel de piese descoperită pot duce la interesante analize privind arhitectura principalelor centre urbane și nu numai.

Referitor la bazele de coloane singurele informații pe care le-am putut obține a fost o analiză sumară a celor de la Porolissum, unde există o diversitate de tipuri ce le-am menționat anterior. Fusurile de coloană din Dacia Porolissensis marea majoritate sunt lise, cele prezentând caneluri reprezentând o excepție. Astfel deși fusurile lise aparțin în special ordinului toscan și doric, marea majoritate a capitellurilor din provincie sunt dorice. Provincialismul combină în Dacia, fusuri cu dimensiuni prevăzute ordinului doric și toscan cu capitelluri dorice și chiar corintice. Dacă proporțiile stabilite pentru fusuri erau respectate, în general, îmbinarea celor două elemente nu ținea seama de regulile teoreticienilor arhitecturii. Am întâlnit următoarele tipuri de fusuri de coloane: fus de coloană lisă cu plintă profilată, fus de coloană lisă cu plintă dublu

profilată, fus de coloană cu caneluri umplute, fus de coloană cu caneluri. Specific Daciei Porolissensis este tipul de fus cu caneluri umplute o invenție probabil a centrului sculptural de la Porolissum.

Postamentele sau soclurile sunt elemente arhitectonice răspândite în arhitectura Daciei Porolissensis. Aceste apar cu precădere în interiorul castrelor unde erau folosite pentru a sprijini deasupra corpurile unor altare sau baze de statui onorifice sau ca baze ale unor pilaștrii. Din păcate cercetătorii nu le-au acordat o mare însemnătate, ele fiind în general doar menționate, nefiind elemente spectaculoase, deoseori ele au fost ignorate. Ele pot apărea și în zona templelor fiind baza pe care se ridică altarul și statuia divinității. Astfel de elemente arhitectonice trebuie să fi existat și în cadrul incintelor funerare, peste care se redica altarul funerar sau construcția funerară. Aceste sunt simple, cu una sau mai multe muluri și impresionează doar prin masivitate.

Alte elemente arhitectonice aparte sunt o serie de blocuri și fragmente de arhitrave greu de încadrat tipologic datorită stării de conservare precare. Toate acestea atestă existența unor construcții având intrările cu arce sau arhitrave cu un decor bogat, sprijinite pe ziduri de mari dimensiuni sau pe coloanele ce străjuiau intrările. Faptul că multe dintre aceste blocuri au dispărut se datorează faptului că masivitatea lor le-au făcut excelente surse de material pentru căutătorii de piatră care le putea secționa ulterior după necesități. Putem momentan doar să ne imaginăm cum trebuie să fi arătat astfel de clădiri din incinta castrului sau din așezarea civilă. Atelierele locale produc la un moment dat monumente de anvergură, care sunt asamblate în cadrul unor clădiri importante de pe teritoriul provinciei. O parte din arhitrave trebuie să fi provenit de la diferite construcții publice sau private. Alte elemente arhitectonice (ancadramente, corniște etc.) sunt rare, majoritatea găsite în perimetrul castrelor.

Odată cu dezvoltarea unor condiții prielnice ale vieții economice și sociale introduse de administrația romană, care marchează o nouă etapă în istoria civilizației acestei regiuni, apar condițiile prielnice dezvoltării unor noi forme ale diferitelor ramuri ale artei romane. Tot acest boom artistic trebuie pus în interdependență cu dezvoltarea economică, iar aceasta este rezultatul echilibrului politic și social la care ajunge provincia. Pentru ca arta romană să se impună și acest teritoriu nou ocupat a fost nevoie ca și unul dintre atributele esențiale ale romanizării să prindă contur, adică urbanizarea acestui colț de Dacia. Comunitățile urbane care se conturează acum erau locuite de cetățeni romani și de populații norico-pannonice, venite în zonă fie împreună cu contingentele militare, fie veniți pentru a se așeza în centrele urbane ce încep să prospere. Noua explozie demografică trebuie să fi determinat dezvoltarea deosebită a construcțiilor, apariția, creșterea și diversificarea atelierelor meșteșugărești, între acestea un rol important revenind atelierelor de prelucrare a pietrei. Existența acestora este evidențiată pregnant de cantitatea numeroasă de monumente sculpturale descoperite pe teritoriul provinciei.

Sursele epigrafice nu ne sunt de ajutor până în acest moment. Astfel că trebuie să ne bazăm pe analiza stilistică și tehnica de realizare a monumentelor sculptural, diferite nu de la o perioadă la alta, ci chiar de la un centru la altul, iar în cadrul unui centru, de la un atelier la altul. De aceea o analiză pertinentă trebuie să ia în considerare toate monumentele cunoscute, oricât de precară ar fi starea în care a fost descoperit, chiar dacă intră în categoria acelor care nu vor ocupa niciodată un spațiu în vreo expoziție. Primele ateliere trebuie să fi apărut în principalele centre urbane ale provinciei. Ele trebuie să fi fost înființate pentru necesități constructiv-decorative, ele evoluând și diversificându-și activitatea pe măsura dezvoltării așezărilor și a relațiilor dintre acestea. Meșterii-sculptori care lucrau în aceste ateliere fie erau legați de lumea militară în cazul castrelor, fie ajung în provincie din alte centre ale Daciei pentru a se ocupa de o serie de comenzi, iar apoi posibil în momentul în care piața este destul de puternică, aceștia să rămână în

zona sau să-și trimită ucenici. Cu totul alta va fi situația începând cu epoca severilor când cererea de astfel de produse devine important, după cum o sugerează numărul important de monumente votive, funerare și onorifice ce aparțin acestei perioade. Pentru atelierele Daciei Porolissensis principala materie primă o constituie roca locală, calcarul sau tuful vulcanic, marmura fiind o prezență de excepție. Impulsionate de mediul urban trebuie să fi apărut și o serie de ateliere în centrele romane din interiorul teritoriului sau în cele de pe limes. Trebuie să fim conștienți că apariția și dezvoltarea sau încetarea activității acestor ateliere sculpturale era condiționată de prosperitatea sau decăderea unui centru sau a altuia. Dezvoltarea unor ateliere, existente în perioade anterioare și apariția altora noi, își găsesc justificarea doar în cererea deosebită pentru astfel de produse. Este evident faptul că oficialitățile civile, militare sau religioase, vor comanda pentru diferite prilejuri atât monumente aparținând sculpturii onorifice cât și piese votive sau funerare. La fel se va întâmpla și cu populația civilă consumatoare de artă votivă și funerară.

Suprinderea unui astfel de atelier de sculptură arheologic este o raritate din punct de vedere arheologic. Luând în considerare numărul mare de posibile exploatari ale pietrei de pe cuprinsul Daciei Porolissensis și cantitatea mare de piatră exploatată putem presupune existența atelierelor de pietrari în toate orașele și castrarele provinciei, precum și în centrele rurale mai importante. Marile edificii publice ce consumau o cantitate impresionantă de piatră, uneori ornamentată, aveau foarte probabil atelierul în preajma acestora, el funcționând atâta cât dura ridicarea construcției. În lipsa dovezilor arheologice și a inscripțiilor, prezența lor o putem deduce și din caracteristicile comune ale unor monumente descoperite într-o localitate sau o zonă restrânsă. Un rol important în conturarea unui centru sculptural îl constituie și tehnica în care a fost lucrat un grup de monumente sau a asemănărilor stilistice dintre acestea. M. Bărbulescu determina mai multe tipuri de astfel de ateliere: ateliere pentru realizarea decorațiilor de edificii și a elementelor arhitectonice, ateliere orientate spre producerea de monumente funerare, ateliere specializate în lucrări votive. Pe baza relațiilor dintre client și artizan se poate presupune existența unor ateliere frecventate cu predilecție de anumite grupuri, încheiate fie prin aceeași apartenență etnică sau religioasă, fie prin îndeletnicirea comună și care reprezentau atelierul lor, aceleași doleanțe și necesități artistice.

Bibliografia semnalează ipotetic astfel de spații unde activau aceste ateliere în special acolo unde au fost descoperite monumente aflate în stare intermediară de prelucrare sau care prezintă clar caracteristici commune de tehnică sculpturală. Astfel la Napoca, o officina se consideră a se afla la întretăierea străzilor Gheorgheni și Amurg, din Napoca, unde s-au descoperit laolaltă câteva piese cu caracter funerar: statuia reprezentându-l pe Hercules, cu merele Hesperidelor în palmă, un leu funerar și un altar. Aceasta din urmă piesă constituie de altfel dovada că monumentele respective indică un atelier de pietrărie, deoarece aluni! este îngrijit finisat, cu coronamentul decorat, iar în câmpul inscripției au fost gravate numai literele DM, abrevierea caracteristică pentru începutul textului funerar *D(is) M(anibus)*. Lapidul expusese piesa spre vânzare, clientul urmând să comande restul epitafului. Altare anepigrafe au fost descoperite în diferite puncte ale orașului. După cum am demonstrat anterior funcționalitatea monumentului era cu totul alta astfel că această interpretare este depășită.

Pentru a avea o imagine cât mai clară asupra producției sculpturale am realizat o trecere în revistă a fiecărui centru în parte. Premizele de la care am pornit privind existența unor ateliere sunt urmele fizice ale acestora, apoi cantitatea de monumente apărute, materialul din care au fost lucrate, consemnările epigrafice (mențiuni făcute privind ridicarea unor monumente onorifice, votive sau funerare unde a fost cazul). Ce am încercat să demonstrăm în această lucrare a fost existența unor astfel de ateliere pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis. Am pornit de la

premise că în fiecare centru important a activat cel puțin un atelier de sculptură la un moment dat. La nivelul actual, decât în cazul unor piese deosebite, putem vorbi de apartenența unei sculpturi unui atelier cert. Nu trebuie să uităm faptul că mobilitatea lăpicizilor era una mare, astfel că e probabil ca „mâna” unui meșter priceput să fi produs piese pentru centre diferite. Pentru aceasta am demarat o analiză clară asupra situației artei sculpturale din Dacia Porolissensis în momentul anului 2014. Astfel corpus-ul prezentei teze de doctorat a adunat totalitatea monumentelor sculpturale publicate sau aflate în curs de publicare. Din acest întreg am încercat să decelăm treptat pe baza locului de descoperire, în speță a localităților provinciei, cantitatea de piese sculpturale care se regăsesc în fiecare centru. Apoi am făcut separarea acestora în monumente votive, funerare și laice. Următorul pas l-a constituit determinarea etapelor cronologice din activitatea unui astfel de centru sculptural, acolo unde acest lucru a putut fi surprins, în acest caz singurele surse viabile fiind textul epigrafic și caracteristicile stilistice. Apoi am precizat locul de aprovizionare, adică căriera sau carierele de piatră ale unui astfel de centru. Am analizat pe baza textului epigrafic cine sunt comanditarii, ce funcții sau calitate dețin, cărui grup etnic pot fi încadrați, ce preferințe stilistice aveau. În final pe cât posibil am făcut și referire la factorul economic și a rentabilității unui astfel de atelier pe plan local.

Atelierul sau atelierile de sculptură de la Potaissa sunt unul dintre cazurile interesante ale provinciei Dacia Porolissensis. Datările monumentelor propuse de acesta se axează în jurul evenimentului cel mai important petrecut în zonă, anul 168 p. Chr. și apariția legiunii aici. Putem vorbi astfel despre un termen *postquam* sau *apud* pentru anumite monumente. Impactul a fost unul important și la scara provinciei. Aceste ateliere au avut o intensă activitate în special în sec. al III-lea p. Chr., iar motivelor romane li se adaugă influențe orientale ce se fac treptat simțite atât în domeniul religios cât și în cel artistic.

Referitor la atelierul de sculptură de la Napoca monumentele sculpturale surprind pe lângă contingentul normal de civili, o serie de militari activi s-au implicat nu o dată în administrația municipală. Astfel în rândurile elitelor unui oraș pur civil ca Napoca, găsim decurioni din trupele cantonate în apropierea sa. Stilul original al unora dintre piese atestă concepții comune privind tehnica de prelucrare a pietrei, precum și concepții artistice comune. Existența unei școli de sculptură în acest centru important al Daciei, se face simțită, iar imigrarea unor meșteri din alte centre dovedesc apetența pentru progres a acesteia.

Deși am crede că singurul element urbanogen a fost armata, situația efectivă de la Porolissum conform descoperirilor epigrafice arată că prosperitatea așezărilor civile din proximitatea castrului s-a datorat în bună măsură și civililor. Frunțașii de seamă ai municipiului provin din mediul civil, cei care erau chemați să contribuie financiar la ridicarea și întreținerea așezărilor urbane erau civilii, căci veteranii dispuneau deja de „*immunitas*”, scutirea de obligații față de comunitatea în care s-au așezat. Dacă monumentele onorifice și cel votive, o parte sunt comenzi făcute de către cei din angrenajul armatei, realizate de sculptori anonimi, utilizează o iconografie destul de unitară, piesele ridicate de către civili sunt mai personale, propun inovații stilistice și tipologice, iar unele sunt de o calitate mai bună. Cele doar câteva monumente în marmură verifică faptul că sculptura în marmură nu era atuul meșterilor din zonă.

Atelierile sculpturale de la Porolissum s-au situat în epoca romană într-o poziție de frunte, depășit doar de cel de la Potaissa ca și cantitate, cu o producție ce a servit în primul rând

propagandei militare. Tematica sculpturilor este în mare romană, depășite doar de cele orientale, care se fac simțite tot mai puternic începând cu sec. III p. Chr.

Atelierul de sculptură de la Gilău este exemplul excelent privind dezvoltarea artei provinciale romane în Dacia Porolissensis, care deși aflat în umbra unui centru sculptural de anvergură produce piese pentru comanditarii săi locali, respectând preferințele acestora. Atelierul sculptural de la Gherla prezintă cea mai pregnantă evidență a apartenenței din punct de vedere artistic unui anumit grup etnic, populația norico-panonică sosită în zonă împreună cu trupa militară. Acest lucru se observă în creațiile atelierului care propun o serie de teme iconografice specifice locurilor de baștină ale acestor populații. Însă modul lor de exprimare este unul subtil, doar puține elemente simbolice pot fi corelate efectiv cu arealul norico-panonic, aceștia fiind deja unii cetățeni romani sau alții obținând cetățenia după ce se stabilesc în acest areal. Marea bogăție și varietate a materialului sculptural de la Ilișua conturează activitatea unui atelier de sculptură bine integrat la nivelul provinciei, aflat în contact cu marile centre sculpturale de la Porolissum și Napoca dar și cu alte ateliere de la castrule din apropiere în special Gherla și Cășeu. Printre acestea există o serie de realizări destul de remarcabile raportându-ne la nivelul artei sculpturale a provinciei. Starea socială a cliențelor este destul de bună, din moment ce ridică monumente din piatră din pietate personală, dar uneori aspectul frust al câmpului epigrafic și felul scrierii denotă un nivel de cultură mai redus. Avem un contingent de coloniști greco-orientali lucru ce atestă racordarea așezării la nivelul imperiului și faptul că unii lăpicizi cunoșteau și limba greacă. Există anumite monumente care atestă se pare prezența în zonă a unității de palmirieni de la Porolissum. În încheiere, subliniem faptul că și la Ilișua întâlnim aceeași artă naivă, provincială și că dacă descoperirile arheologice nu ne dau date certe, prezența unui atelier de pietrari în jurul castrului prinde un contur din ce în ce mai pronunțat, în urma unei analize atente și clare. La cantitatea de descoperiri și la diversitatea tipurilor și reprezentărilor stilistice, ale monumentelor funerare, nu putem să le răspundem decât prin identificarea unui centru de sculptură a pietrei la Ilișua. Noi cercetări și campanii de săpături arheologice viitoare, pot de asemenea să aducă elemente și informații noi, privind activitatea și manifestările artistice ale civilizației romane în castrul de la Ilișua. Arta sculpturală de la Cășeu este în strânsă legătură cu viața militară desfășurată pe limes. Prea puține piese le putem atribui mediului civil. Dacă la început probabil se importa artă la Cășeu, ulterior când zona devine una importantă din punct de vedere economic și în zonă își fac apariția personaje militare importante, se dezvoltă și atelierul local. Tributar stilistic preferințelor noilor veniți și a atelierelor din imediata vecinătate, acesta produce și câteva expresii singulare care îi dau o anumită specificitate în arta sculpturală a Dacie Porolissensis. Odată cu reluarea cercetărilor la castrul de la Bologa în 2011 posibilitatea ca noi piese sculpturale să apară este foarte mare. La un moment dat când un număr important de monumente se vor contura probabil atunci vom putea emite ipoteze mai paluzibile referitoare la acest atelier sculptural. Studiul monumentelor sculpturale conturează existența unui atelier de sculptură la Sutoru ce a funcționat pe plan local, aflat din câte se pare sub influența centrului de la Porolissum, dar prezentând și unele caracteristici proprii cu activitate intensă în secolul al III-lea, când are comanditari care își ridică construcții funerare impozante, mai elaborate și în speță mai costisitoare, închină altare onorifice și au anumite gusturi iconografice specifice. Cert este că, dat fiind starea incipientă a cercetărilor efectuate la castrul din localitate, credem că descoperirile ulterioare vor îmbogăți cunoștințele noastre privind arta sculpturală romană de la Sutoru, vor infirma sau confirma supozițiile enunțate. Despre existența unui atelier de sculptură în lumea rurală este impropriu a discuta. Este clar faptul că monumentele descoperite în aceste zone limitrofe sunt aduse din imediata apropiere a centrului în jurul căruia gravitează așezarea

rurală.

Capitolul VI constituie concluziile acestei teze de doctorat. Conceptul de artă provincială se referă la producția artistică realizată în provinciile din interiorul imperiului, exceptând Grecia. Ea privește îndeosebi arta produsă în provincia respectivă dar și importurile din centrele cu veche tradiție. Ca urmare, se poate afirma că "producția artistică" a provinciei Dacia Porolissensis a avut un caracter specific, local, datorat multiplelor influențe pe care artiștii le primesc din zonele de proveniență sau învecinate, încadrându-se însă în tiparele generale ale artei romane. Creație a unor meșteri modești aceasta s-a canalizat pe trei componente specifice: arta votivă, arta funerară și arta laică. Una din premisele importante pe care trebuie să le luăm în considerare atunci când tratăm arta sculpturală a unei provincii este aceea că între cantitatea și calitatea manifestărilor artistice și totalitatea mărturiilor existente astăzi din acest domeniu, trebuie să existe un raport proporțional și obiectiv. Disponerea apare însă foarte inegală atât sub raportul cantității și a informației păstrate, cât și a calității. Trebuie să presupunem o dezvoltare paralelă a ramurilor sculpturii antice, ele reliefând o anumită treaptă de dezvoltare a credințelor religioase, a conceptelor arhitectonice și a esteticului locuitorilor provinciei. Între sculptură și arhitectură legătura este un specială. Se remarcă firesc întrepătrunderi pentru omul antic dintre arhitectură și sculptură, dinspre sculptură spre religie și cât de încheșat diferitele compartimente ale vieții culturale se assemblează între ele. Creațiile din domeniul artei sculpturale ale provinciei Dacia Porolissensis se încadrează la nivelul și limitele civilizației provinciale. Exagerarea acestor creații și compararea lor cu marile centre sculpturale ale Imperiului sunt lipsite de sens și bază științifică. „Operele” provinciei nu prezintă realizări memorabile, mărturiile epigrafice și arheologice arătându-ne totuși diversitatea modurilor de manifestare a acestora. Suntem părtașii epocii imperiale, când ideale similare și concepții identice se răspândesc în liniile lor generale, peste tot, se crează senzația de unitate culturală și artistică a lumii romane. Particularitățile nu modifică tonusul general. Câmpurile stilistice, înțelese ca substraturi ale vieții spirituale și artistice, sunt alcătuite din forțe ce imprimă tuturor produselor, operelor aparținătoare unor regiuni sau a unui anumit interval de timp o anumită „unitate stilistică”.

Privind arta sculpturală în piatră, încercarea de a găsi pe baza iconografiei, unele caracteristici speciale care să definească originalitatea și totodată deosebirile între diferitele produse artistice, să poată surprinde creația unuia sau a altuia dintre centrele de pietrărie existente în această provincie, au fost scopul prezentei lucrări. Un alt deziderat important a fost realizarea unui corpus cât mai complet al monumentelor sculptural romane de pe teritoriul provinciei. Astfel am identificat circa 1912 de piese dintre care 527 sunt pierdute. Monumente votive sunt în număr de 484, monumente funerare 748, un număr de 553 de monumente ce provin de la construcții laice și circa 127 de fragmente de monumente și inscripții nedeterminabile.

Odată realizat acest corpus se poate face o serie de analize pe diferitele tipuri de monumente care coroborate cu datele oferite de câmpul epigrafic pot folosi la surprinderea unor evenimente importante din viața provinciei Dacia Porolissensis. La fel comparând diferitele monumente aparținătoare unui anumit tip de monument putem extrage o serie de informații privind anumite tendințe artistice, preferința pentru anumite modele, utilizarea unor tehnici specifice de sculptură, identificare unor ateliere și a unor meșteri. Se pot surprinde diferitele relații artistice dintre centrele urbane ale provinciei și centrele militare ce gravitează în jurul acestora. Formele mai rustice, mai puțin „competitive” din punct de vedere estetic ale lumii castrelor oferă totuși imaginea unor anumite îmbolduri creative, de o sensibilitate aparte, pe care provincialii s-au străduit să le îmbrace în haina expresivă specific romanității. În schimb în mediul urban se observă interesul pentru rafinamentul clasic al execuției și grija pentru înfrumusețare cu reușite

elemente arhitectonice de genul capitulurilor, arhitravelor sau cornişelor. Pe baza analizelor stilistice se pot observa și o serie de relații între anumite tipuri de monumente și specificul centrului de unde provin acestea. Deși este destul de anevoios la momentul actual, anumite diferențieri între arta mediului militar și cel al lumii civile poate fi surprins. Militarii preferă să investească în special în monumente funerare, unde își pot sau li se poate portretiza anumite aspecte ale universului lor personal: portretizarea alături de familiile lor, alături de companionul lor de nădejde calul, în ipostază de gloriificare personal sub forma cavalerului în epifanie etc. Nu sunt extrem de interesați de monumente votive de calitate superioară, preferă dedicațiile comune în cazul statuilor, iar pentru uz personal au ca alternativă reliefurile votive. Altele votive sunt de multe ori modeste, doar beneficiarii consular fiind „atenți” la ce comandă optează. Chiar și inscripțiile onorifice închinată împăraților nu impresionează prin calitatea sculpturii ci mai mult prin grija pentru respectarea grafiei și a unui scris îngrijit. Șochează numărul mic al inscripțiilor epigrafice care pomenește simpli soldați, analiza epigrafică a textelor propune doar înși importanți din cadrul garnizoanelor militare. Se pare că pentru aceștia nu era chiar la îndemână a se manifesta epigrafic. În momentul terminării serviciului militar și implicarea lor în administrația orașelor, gusturile lor se diversifică, devin mult mai atenți la ce tip de monumente dedică sunt clar interesați de imaginea pe care o propagă celor din jur. La fel în mediul rural la fermele personale, aduc pentru a fi portretizați alături de familia meșteri de calitate probabil din centrele militare de unde au servit. Civili se „ exprimă” artistic mai rar dar cu gust. Ei ridică altare mai elaborate, plăci și inscripții ce provin de la construcții din cadrul centrelor urbane. Sunt cei care sunt interesați și de statuaria majoră precum și de arhitectura religioasă. Cei ajunși în funcții importante nu se zgârcesc atunci când vor să facă o dedicație sau să pomenească un membru decedat al familiei. Meșterii, meșteșugarii, negustorii sunt prezențe izolate în inscripțiile provinciei. Sclavii arendași cu un statut financiar important nu ezită a ridica monumente de calitate, mai ales cei legați de comerțul vamal de la Porolissum. O serie de alte clase sociale sunt momentan „ mute” deși unele reprezentări par a sugera prezența firavă a acestora. Nu cunoaștem semnătura nici unui sculptor de pe teritoriul provinciei, astfel că în lumea romană creatorul rămâne un anonim, fiindu-ne imposibil uneori în a depista mâna unui singur artist ce a produs mai multe monumente în centre diferite.

Provincia Dacia Porolissensis influențată puternic de filonul militar principal care o caracterizează, a produs un număr extrem de însemnat de monumente sculpturale. Acestea se încadrează iconografic și stilistic în tiparele normale ale artei provinciale romane, dar prezintă și anumite particularități care o diferențează. Pentru arta provincială romană la scara întregului imperiu ceea ce s-a sculptat și produs în Dacia Porolissensis, dată fiind conjunctura istorică a provinciei și a Daciei în prealabil, o stăpânire întinsă pe un interval scurt de timp, constituie o excelentă amprentă ce rămâne doar a fi interpretată. Fiind o provincie puternic romanizată aici găsim fie cel mai actuale tendințe ale artei provinciale sau ce reminescente se mai păstrează din secolele anterioare. Deoarece nu avem civilizații care după retragerea romană care să mai sculpeze în piatră decât la începutul sec. al XI-lea p. Chr. arta provinciei Dacia Porolissensis devine o adevărată „capsulă” a timpului pentru arta romană provincială și chiar pentru arta romană la nivelul întregii istorii a Imperiului Roman.